

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ERZURUM'DA EDEBİYAT

*Halûk Harun DUMAN**

ÖZET

Erzurum, kuruluş tarihi altı bin yıl öncesine dayanan önemli şehirlerden biridir. Şehrin jeopolitik ve stratejik konumu zaman içinde siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda zengin bir birikime ulaşmasını sağlar. Orta Asya ve Kafkaslar'a olan coğrafi yakınlığı, bu çevrelerde gelişen Türk kültürünün Erzurum'da yoğun olarak toplanmasını sağlar. Özellikle sözlü kültür açısından kaynak şehirlerin başında yer alan Erzurum'da basın-yayın sektörünün erken gelişmesi nedeniyle aydın edebiyatı güçlü bir gelişim sürecine girer.

Bu makalede Erzurum'daki edebî ve kültürel gelişim şehir ölçeği ile ele alınıp incelenecektir. Her ne kadar Tanzimat sonrası üzerinde ağırlıklı olarak durulacaksa da, bütünlüğü sağlama açısından bu dönemin öncesine de yer verilecektir.

Şehirdeki edebî çevreler, edebî oluşumlar, şairler, yazarlar, bunların basın-yayın hayatıyla olan ilgileri makalenin ana konusunu oluşturmaktadır. Edebiyat araştırmalarında yalnızca İstanbul'u merkez olarak ele alanların aksine, Anadolu'da da zengin bir edebî birikim olduğunu göstermesi bakımından çalışma önemli bir örnek olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Anadolu edebiyatı, basın-yayın, edebî çevreler, Erzurum, şehir edebiyatı, şehir kültürü.

Erzurum dağları kardır geçilmez
Gizli sırdır her adama açılmaz.
Âşık Kerem

Tarihte oynadığı rollerle ön plâna çıkan Erzurum, kültürel zenginliği ile de haklı bir üne sahiptir. Altı bin yıllık geçmişi, jeopolitik ve stratejik konumu şehrin bu zenginliği kazanmasında etkili olmuştur. Erzurum, Orta Asya'dan yola çıkıp, Kafkasları aşarak Anadolu içlerine uzanan Türklerin ilk uğrak yerlerinden biridir. Bundan dolayı, geleneksel edebiyatın aktarıcıları olan meddahlar ve halk ozanları daha çok bu bölgede

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

yetiştir. Sonraki yıllarda yazıya geçirilen efsaneler, hikâyeler, destanlar, türküler ve diğer edebî ürünlerle Erzurum, Türk edebiyatının kaynak şehirlerinin başında gelir.¹

Yalnız geleneksel edebiyatta değil, çağdaşlaşma dönemi edebiyatında da Erzurum önemli bir role sahip olmuştur. Tanzimat döneminde Anadolu'da çıkarılan ilk gazete *Envâr-ı Şarkîye* (Doğunun Işıkları) adıyla 1867 yılında Erzurum'da yayımlanmıştır. Bu tarihten sonra şehirde basına dayalı bir aydın edebiyatı gelişmeye başlamıştır. İşte bu araştırmada, Tanzimat'ta başlayıp, Cumhuriyet döneminde süren edebî oluşum incelenecektir. Ancak, konuyu daha iyi kavrayabilmek için, Erzurum'un geleneksel edebiyat içindeki yerine kısaca göz atmak yararlı olacaktır.

I. Geleneksel Edebiyat Dönemi

Erzurum, geleneksel sözlü kültür ve edebiyatın Anadolu içindeki toplanma merkezlerinin başında gelmektedir. Yalnız halk ozanları değil, "Hekâtcı" adı verilen hikâye anlatıcıları, meddahları, destancıları ile Erzurum, bölgenin sosyolojik anlamda zengin kültür çevrelerinden birini oluşturur. Doğal olarak bunda Erzurum'un ekonomik zenginliğinin ve jeostratejik konumunun önemli payı vardır.

Eski dönemlerde, tarihin en zengin ticaret güzergâhı olan İpek Yolu'nun kavşak noktalarından biri Erzurum'dan geçmekteydi. Bu nedenle, hanları, kervansarayları ile yüz yıllar boyunca şehir serbest ticaret bölgelerinden biri olmuştur. Hindistan, Çin, İran, Orta Asya ve Kafkaslardan getirilen mallar burada satılır veya Anadolu içlerine buradan sevk edilirdi.

¹ Erzurum'un sözlü geleneğe dayanan edebiyatının bazı örnekleri araştırmacılar tarafından işlenmiştir. Bu konuda bk.: İhsan Coşkun Atılcan, *Erzurum Ağzı Halk Deyimleri ve Folklor Sözlüğü*, Ankara: Erzurum Halk Oyunları, Halk Türküleri Derneği Yayınları, 1977; Halûk Harun Duman, *Erzurum Fıkraları ve Meşhur Nüktedanlar*, İstanbul: DUYAP Yayınları, 2000a.; Dilaver Düzgün, *Erzurum Köy Seyirlik Oyunları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999; Dilaver Düzgün, *Erzurum'da Kahvehaneler ve Aşık Kahvehanesi Geleneği*, Ankara: Aktif Yayınevi, 2005; Hasan Ali Kasır, *Erzurum Şairleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları (Erzurum Kitaplığı), 1999; Ahmet Kırkkılıç-İbrahim Topal-Selda Öksüz, *Geleneksel Türkiye Aşıklar Yarışması (1990-1996)*, Erzurum: Erzurum Halk Ozanları Kültür Derneği Yayınları, 1997; Metin Özarslan, *Erzurum Aşıklık Geleneği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2001; Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Halk Masalları Araştırmalar-Metinler ve Açıklamalar*, Ankara: Baylan Matbaası, 1975; Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Efsaneleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985; Lütfi Sezen, *Erzurum Şehir Folklorü*, Erzurum: Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, 1994; Süreyya Hami Şehidoğlu, *Erzurum Manileri*, İstanbul: Tortum Kalkınma Derneği Yayınları, 1965; Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), *Erzurum Şairleri*, İstanbul. 1927.

Şehrin dört bir yanında Arap, Acem, Hint, Sint, Hıtay, Hoten bezirgânlarının evleri bulunurdu. Erzurum gümrüğü, Osmanlılar döneminde İstanbul ve İzmir'den sonra işlerlik bakımından üçüncü sırada yer alırdı.

Şüphesiz ki bütün bu ekonomik zenginlik, şehrin sosyal ve kültürel yaşantısına olumlu katkılar sağlamıştı. İpek Yolu'ndan gelen kervanlara katılan ozanlar ve meddahlar, yıllar boyunca bu şehirde kendilerine önemli bir dinleyici kitlesi bulmuşlardır. Böylece Erzurum'da zengin bir halk edebiyatı doğmuş ve gelişimini sürdürmüştür.

A. Halk edebiyatı

Şehrin konumu kadar, iklim yapısı da halk edebiyatının gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlar. Uzun kış geceleri evlerde okunan ilmiyeler, siyer kitapları, kıssalar yanında dilden dile dolaşan sözlü edebiyat ürünleri baş sırada yer alır. Köroğlu hikâyeleri, Kerem ile Aslı, Ferhat ile Şirin, Emrah ile Selvihan vs. gibi geleneksel halk edebiyatının ünlü ürünleri burada yeni bir oluşum süreci ile karşımıza çıkar. Nalbant İshak, Behcet Emi gibi ünlü halk hekatçıları geçmiş binlerce yıla dayanan sözlü kültür ürünlerini genç kuşaklara başarı ile aktarırlar. Günümüzde varlığını kısmen de olsa sürdüren âşık kahveleri, sözlü kültürün aktarıldığı merkezler arasında yer alır. Buralarda âşıklar hem kendi ürünlerini söyler, hem de Âşık Kerem, Battal Gazi, Geyik Destanı vs. gibi hikâyeler okurlar.

Geleneksel sözlü halk edebiyatının canlı bir şekilde yaşamını sürdürdüğü Erzurum, dün olduğu gibi bugün de haklı bir üne sahiptir. Anadolu'nun birkaç şehrinde bulunan halk ozanları için Erzurum etkin bir merkez konumundadır. O kadar ki burada yaşayan ozanlar çeşitli dernekler ve vakıflar kurarak örgütlenmeyi başarmışlardır. Zaman zaman yapılan Halk Ozanları Yarışması ve anma törenlerinde becerilerini sergileyen âşıklar, önemli bir dinleyici kitlesine sahiptir. Özellikle Ramazan aylarında teravihten sonra belirli kahvehanelerde toplanan ozanlar, eserlerini halka sunarlar. Halk hikâyeleri ve atışmalarla süren gece toplantıları, Erzurum'un renkli ve farklı kültürel yönünü oluşturur.

Halk edebiyatının en mühim temsilcileri ve aktarıcıları olan ozanlar çeşitli vasıflarına göre halktan ilgi görürler. Örneğin bâdeli âşıklara kutsal bir nitelik atfedilir. Bunun gibi ünlü ustaların akrabası veya çırağı olmak da ayırıcı bir vasıftır. Yine, halk âşığının hikâye bilmesi, makamdan anlaması, saz çalması, atışma dalında gösterdiği maharet de bu edebiyat içinde önemli bir göstergedir.

Eski dönemlerde âşıklar toplumun vitrin adamları içinde yer alırlardı. Bir mecliste âşık varsa mutlaka onun sözü geçer ve dinlenirdi. Buldukları meclisin, savcısı da yargıcı da âşıklardı. Örneğin birine yemek yedirme veya kuzu kesme gibi ceza verilecekse, bunu âşık belirlerdi. Arada olan meselelerin çözümünde âşıklara danışılır, onların fikirleri alınır. Âşıklar, sorunlu durumlarda olayı çözmek için aracı görevi üstlenirlerdi. Onların sözünden dışarı çıkmak veya istediğini yapmamak ayıp kabul edilirdi. Bütün bunlar, şamanist geleneğin farklı açıdan temsilcileri olan âşıkların, Türk toplumu içindeki konumunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

1990-1996 yılları arasında yapılan Geleneksel Türkiye Âşıklar Yarışması konulu bir araştırmaya göre, Erzurum yöresinde yetişen halk ozanlarının isimleri şöyledir:²

Erzurumlu Emrah, Kâtibî, Erbabî, Sümmanî, Reyhanî (Yaşar Reyhanî), Nihanî (Mustafa Gedik), Rahmanî (Ali Çırçır), Yaranî (Cengiz Ay), Erganî (Erol Aydın), İmamoğlu (Ertuğrul Ataç), Pervanî (Feyzullah Taştekin), Ummanî (Hanifi Örs), Sümmanîoğlu (Hüseyin Yazıcı), Dermanî (İbrahim Topal), İsrafil (İsrafil Taştan), Gülhanî (M. Ali Sarıgül), Üryanî (Mehmet Yılmaz), İhsanî (Mevlüt Şafak), Ruhânî (Mustafa Temel), Çırağî (Nuri Karataş), Meramî (Nuri Kaşıkçı), Torunî (Nusrettin Yazıcı), Rahimî (Rahim Sağlam), Turabî (Temel Şahin), Nizamoglu (Vahdettin Işıldak), Karasu (Y. Turhan Karasu), Zakirî (Zakir Tekgül), Yavuzer (İhsan Yavuzer), Burhanî (Yıldırım Coşkuner).

Emrah ve Sümmanî, bütün halk ozanları arasında önemli bir üne sahiptir. Bunların eserleri usta malı olarak okunur ve söylenir. Halk şiirinin temel direkleri konumunda olan her iki ustanın, Türk Dünyası'nda yaşayan sonraki kuşak âşıklar üzerinde büyük etkisi olmuştur. Son yıllarda eserleri ile ünlenen Âşık Reyhanî, Mevlüt İhsanî, Fuat Çerkezoğlu vs. gibi isimler, usta geleneğini sürdüren Erzurum'un tanınmış ozanları arasında yer alırlar.

Halk edebiyatı temsilcilerinin, değişen şartlara rağmen gelenekselliği muhafazakâr bir çizgide korudukları görülür. Ne yazık ki, aydın edebiyatının kendini yenileme ve geliştirme süreci, bu edebiyatta yaşanmamıştır. Bu da âşık edebiyatının çağın gerisinde kalmasına ve kültür düzeyi düşük

² Kırkkılıç vd., *a.g.e.*, I

kitlelerin nostaljisine hitap eden bir içeriğe bürünmesine sebep olmuştur. Doğal olarak bunda, halk âşıklarının yaptıkları işin felsefî boyutu üzerinde yeterince düşünmemeleri ve kendilerini aşamamalarının önemli etkisi vardır. Ayrıca, üniversiteler bünyesinde bulunan halk edebiyatı kürsülerinin de ozanları yönlendirme ve bilgilendirme konusunda yeterince işlevsel olmadığı görülür. Oysa bu tür birimlerin kültürü olduğu gibi değil, geliştirerek koruması daha akılcı olacaktır.

Bunların yanısıra, özellikle kadınlar arasında söylenen, maniler, efsaneler, halk hikâyeleri, masallar açısından da şehir önemli bir zenginliğe sahiptir. Bir kısmı derlenen bu edebî ürünlerin, büyük bir kısmı yazıya geçmediği için unutulmuştur. Halk arasında söylenegelen ve mizah edebiyatının önemli türlerinden olan fıkralar canlılığını hâlen korumaktadır. Şehirde yetişen Naim Hoca, Jilet Şeref, Teyo Pehlivan, Gullebi Turan vs. gibi nüktedanlar bu mizah kültürünün devamını sağlamaktadır.³

Şüphesiz ki Erzurum, geleneksel edebiyat içinde karşımıza bir türküler şehri olarak çıkar. Aşk, gurbet, tabiat, kahramanlık konulu türkülerde insanın doğumundan ölümüne kadar geçen sürecin her safhasını görmek mümkündür. Eşsiz bir lirizme sahip uzun havaları, insan ruhunu en ince yerinden yakalar. Birbirinden farklı ayaklarla ezgilenen türkülerle gülebilir, oynayabilir, ağlayabilir, hatta ibâdet bile edebilirsiniz. Erzurum'un yaşadığı kötü günlerin izlerini bu türkülerde açıkça görebilirsiniz. Eşini Yemen çöllerine gönderen dertli annenin, beyi için yaktığı şu türküdeki hasret ve özlemi tarif etmek mümkün müdür?

Mızıka çalındı düğün mü sandın?

Al yeşil bayrağı gelin mi sandın?

Yemene gideni gelir mi sandın?

Dön gel ağam, dön gel dayanamiram,

Uyku gaflet basmış uyanamiram

Ağam öldüğüne inanamiram!..

Tanpınar, bu türküler için "Anadolu'nun iç romanını yaparlar" derken çok haklıdır.⁴ Bunlar, aynı zamanda Anadolu'nun geçmişini ve geleceğini de belirlerler. Erzurum insanı kaderin kendine gülen ve ağlayan taraflarını türkülere yansıtır. Erzurum yöresi türküleri, yalnız Anadolu'da

³ Şehirde yaşamış meşhur nüktedanların özgeçmişleri ve yöresel fıkralar için bk: Halûk Harun Duman, *a.g.e.*

⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979, s. 199.

değil, ülke dışında, örneğin İran, Azerbaycan ve Ermenistan kültüründe de etkili olan önemli edebî ürünlerdir.

B. Divan edebiyatı

Yalnız halk edebiyatı ürünleri değil, divan ve tasavvuf edebiyatının da şehirde yaygın bir yere sahip olduğu görülür. Yakutiye, Çifte Minareler başta olmak üzere çok sayıda medresesi bulunan şehirde yetişen aydınlar, İran edebiyatı etkisinde eserler meydana getirirler. Yüzyıllar içinde Kadı Darir, Nef'i, Hazık Efendi gibi önemli divan şairleri bu alanda Erzurum'u temsil ederler. Bu şairlerin eserlerinde Erzurum ağzının ve yerel kültürün izlerini bulmak mümkündür.

Bu ünlü şairler dışında, yine divanları olan ve bu şiir geleneği içinde eser veren Erzurumlu şairler de vardır. Bunlar arasında Mülhemî, Zihnî, Fennî Efendi, Nâtık Efendi, Siracî, Kâmî, Şehvarî gibi isimleri sayabiliriz.

Divan şiirine yeni bir soluk getiren Nef'i, Erzurum insanının keskin mizah ve eleştiri yönünü eserlerinde yansımasıyla ünlenir. Hatta bu keskin dili yüzünden idam edilir. Nâtıkî, yazdığı bir müseddeste, Erzurum'un Ruslar'dan çektiği çile ve sıkıntıyı şöyle dile getirmektedir:

*Çünkü sîr-ı hidâyet-i islâm zabt oldu ol zamân
Erzen-i Rum üzre geldi kâfir-i Moskof hemân
Asker-i İslâma birden târi oldu havf-ı cân
Büsbütün âlem gitti mâtem-i hüznünde kân
Ehl-i tevhîdin ser-â-pâ halleri oldu yaman
Rûz u şeb kan ağlasunlar ehl-i îmân el-amân...*

Erzurumlu şairlerin divan edebiyatı geleneğini, imparatorluğun uzak bir kentinde sürdürmesi, bu edebiyatın yalnız saray ve çevresinde yapılmadığının en önemli delilidir. Bu aynı zamanda, şehirdeki kültürel zenginliğe de bir işarettir. Son yıllarda şehirde yetişen Tacettin Şimşek, Nazir Akalın gibi genç şairlerin zaman zaman divan şiiri tarzında eserler üretmesi ise bu geleneğin sürdüğünü göstermektedir.

C. Tasavvuf edebiyatı

Tekke, zaviye ve tarikatlar çevresinde oluşan edebiyatı Tasavvuf edebiyatı diye adlandırmak mümkündür. Erzurum kültürünün önemli bir yanı Türk-İslâm felsefesi içinde gelişen tarikat adabına dayanır. Bu adap, İslâm dininin kurallarını uygulama yanında, günlük hayatta insanları

birbirine bağlama ve cemaat ruhuyla bir arada tutma şeklinde karşımıza çıkar. Bu açıdan Erzurum'da özellikle Nakşî, Kadirî, Mevlevî dergâhları çevresinde oluşmuş bir edebiyattan söz etmek mümkündür.

Bu edebiyatın şüphesiz en ünlü temsilcisi, makamının Erzurum'da olduğuna inanılan Yunus Emre'dir. Erzurum'un yakınlarındaki mezarın yine ünlü mutasavvıf İbrahim Hakkı tarafından bulunduğu iddia edilir. Halk ozanları zaman zaman bu mezar etrafında toplanır, anma günleri düzenlerler. Hatta, yapılan yarışmalarda tasavvuf dalı ödülü Yunus Emre adına verilmektedir.

Bir diğer önemli tasavvuf şairi Hasankaleli İbrahim Hakkı'dır. Çağının bütün bilimlerine ilgi gösteren ve yazdığı *Ma'rifetname* (1757) isimli âbidevî eseriyle tarihe geçen İbrahim Hakkı, önemli bir mutasavvıf şairdir. Eserlerinde dini ve tasavvufi konuları büyük bir maharetle işlemiştir. Dilinin sadeliği ve rahat anlaşılabilir olması, yaşadığı döneme göre önemli bir ayrıcalıktır.

Bir başka tanınmış tasavvuf şairi de Alvarlı Muhammed Lütfi Efendi'dir. Yine oldukça sade bir Türkçe ile dini konulu şiirler yazan Lütfi Efendi, Tanrı'nın yüceliğini ve İslâm akaidini eserlerinde işlemiştir. Onun eserlerinden bir kısmı da Erzurumla ilgilidir:

Erzurum kilidi mülk-i İslâmın
Mevlâya emânet olsun Erzurum
Erzurum derbendi ehl-i imânın
Mevlâya emânet olsun Erzurum

Bu dörtlükle başlayan Erzurum Destanı, şairin Erzurum kültür tarihine bıraktığı muhteşem bir manzume olarak varlığını korur.

Diğer bir ünlü tasavvuf şairi Ketencizâde Rüştü Efendi'dir. Şehirde bulunan Kavak Camii müezzinliği ve Ulu Cami imamlığı da yapmış olan Rüştü Efendi, divanı yanında mevlidiyle de tanınmıştır. Ancak onun asıl tanındığı eser, mizahî bir söyleyişle kaleme aldığı Güz Destanı'dır. Bu eser, evinin ihtiyaçlarını gidermek isteyen bir hanımın, eşine alması gerekenleri söylemesinden oluşur:

Mevsim geldi efendi git pelit al, dal da al,
Çam kavak, sorhun, tezek, saçma dahi her halde al
Tuz, çadır, peynir, güzel yaprak bu günlerde gelir,
Bir kuru tatlı erik, hurma ile yağ, bal da al!..

Erzurum mizah edebiyatının da önemli eserlerinden olan bu destanda şair, hem yerel söyleyişi, hem de ihtiyaçları oldukça veciz bir şekilde ortaya koyabilmiştir.

Tasavvuf edebiyatı bu temsilcileri dışında Noksanî Baba, Kolağası Ali Rıza Bey, Hafız İshak Efendi, İlmî Efendi, İsmail Fennî Efendi, Osman Kemâli, Karazlı Hakkı Bey gibi isimlerle varlığını uzun yıllar sürdürmüştür. Günümüzde, Ummanî mahlasıyla şiirler yazan Hanifi Örs de bu geleceğin bir devamı olarak sayılabilir.

Geleneksel hayattan modernliğe geçişin en önemli etkisi kültür ürünleri üzerinde görülür. Siyasal ve sosyal hayattaki değişimler, bu kültürel yapıyı da etkiler. Epistemolojik anlamda bir değişim süreci geçiren aydınlar, eskiden kopma, yeniye benimseme sürecine girerler. Bu ulusal anlamda olduğu kadar, yerel anlamda Erzurum kültür hayatında da görülür. Ancak, değişimin ve yenileşmenin birden bire değil daha yavaş olduğu göze çarpar. Bu nedenle, Batı medeniyeti çevresine giren Türk kültürünün, merkezden taşraya uzanan gelişim çizgisi içinde, Erzurum incelenmeye değer özelliklere sahiptir. Yaklaşık 135 yıllık basın-yayın hayatı bu çerçevede bize önemli ipuçları vermektedir.⁵ Siyasal anlamda şehrin Türk tarihine yaptığı katkıları, kültürel anlamda, kısmen de olsa başarabildiği görülür. Bu açıdan, çağdaşlaşma sürecinde basına yansıyan edebi faaliyetler, araştırmamızın ikinci bölümünde daha geniş bir şekilde değerlendirilecektir.

II. Çağdaş Edebiyat Dönemi

Kültür tarihi üzerinde çalışanlar, edebiyat-basın ve ideoloji arasında sıkı bir ilişki olduğunu fark ederler. Ulusal anlamda olduğu gibi, yerel anlamda da basının bu faaliyetlerin merkezinde bulunduğu görülür. Bundan dolayı, araştırmamızın bu kısmında, Erzurum'daki basına yansıyan edebiyat hayatının Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi olmak üzere bir genel değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Burada yalnızca edebiyat, kültür ve sanatla ilgili süreli yayınlar üzerinde durulacaktır. Ayrıca diğer önemli süreli yayınlara da kısmen temas edilecektir.

⁵ Erzurum basın-yayın tarihi ve bunun kültürel boyutu konusunda geniş bilgi için bk: Halûk Harun Duman, 2000b.

A. Osmanlı döneminde basın ve edebiyat

Tanzimat dönemi diye adlandırılan 1860'lı yıllarda Erzurum'da yalnızca, yukarıda adı geçen *Envâr-ı Şarkıyye* gazetesi çıkarılır. Bu gazete modernleşme sürecine giren Osmanlı Devleti'nin iletişim sektöründeki önemli bir atılımdır. Her şeyden önce merkezden oldukça uzakta bulunan Erzurum ve çevresine ulaştırılacak haberler, bu gazete aracılığıyla verilmeye başlanır. Öte yandan gazetenin iki alfabeli olması, Türkler ve Ermeniler arasında hem siyasal, hem de kültürel yakınlığı güçlendirir.⁶ Bu sayede, o yıllarda Rusya'da çıkmakta olan Ermenice gazetelerin bölge halkı üzerinde fazla etkili olması da önlenir.

Resmî gazete olmasına rağmen, *Envâr-ı Şarkıyye*'nin zaman zaman edebi yazılara yer verdiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Sarıgümrükçüler'den Feyyazzâde Celâleddin Feyyaz'ın Ermenice'den tercüme ettiği *Muhabbet-i Mefhusa* adlı romanın gazetede 53 gün tefrika edilip daha sonra kitap hâline getirildiği söylenmektedir. Yarı edebî sayılabilecek bir diğer eser, Yusuf Ziya (Uludağ)'ın hatıralarıdır. Bu eser Rusya'da geçen esaret yıllarını içerir. Yusuf Ziya ayrıca gazetede edebî ve fennî yazılar da kaleme almıştır. Ne yazık ki bu bilgileri belgeleyecek nüshalar elimizde bulunmamaktadır.

II. Abdülhamid döneminde Türk basını önemli bir gelişme gösteremiştir. Tespitlerimize göre bu yıllarda Erzurum'da *Envâr-ı Şarkıyye* dışında çıkan tek Türkçe süreli yayın *Hadîkatü'l-Ahrâr* 'dır. 1907 yılında, yani II. Meşrutiyet'ten bir yıl önce çıkarılan gazete, maalesef fazla devam etmez. Kısa bir süre yayımlanmasına rağmen, gazetenin yazı dilinde sadeleşme taraftarı olması önemli bir husustur.

Bu dönemde, 1909 yılında çıkarılmaya başlanan Ermenice *Haraç* (Öncü) gazetesi Taşnak Partisi'nin gençlik yayın organıdır. 1914 yılına kadar, o dönem için oldukça uzun sayılabilecek bir süre yayımlanan gazetede, Ermeni gençleri arasında milliyetçilik fikirlerinin yayılmasını sağlayacak yazılar yer alır. Gazetenin yayımlanması aynı zamanda, o yıllarda Doğu Anadolu'da ve Rus toprakları içinde yayıncılık faaliyeti gösteren Ermenilerin basına verdikleri değeri göstermesi bakımından da önemlidir.

⁶ Dört sayfa halinde yayımlanan gazetenin ilk iki sayfası Arap harfleriyle Türkçe, son iki sayfası ise Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayımlanmıştır. Bu ikili yayın 1895'lere kadar sürmüştür. Ermenilerin Türk kültürüne yakınlığını göstermesi bakımından bu oldukça önemli bir husustur. Geniş bilgi için bkz: Halûk Harun Duman, *a.g.e.*, s. 24-25.

24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilân edilir. Bu coşkulu ortam içinde sansür memurları, yayınları sansür etmezler. Takip eden günlerde, bütün yurttaki basına karşı büyük bir yumuşama gözlenir. Ne yazık ki bu özgür ortam fazla sürmez. 1911-1922 yılları arasında Türkler uzun bir savaş dönemine girerler. Bu uzun savaş dönemi basın-yayın faaliyetlerini olumsuz yönde etkiler. Mürekkep, kâğıt gibi temel baskı malzemelerinin fiyatı hızla yükselir. Yayıncılar, baskı yapabilmek için gerekli malzemeleri bulamazlar. Bu yüzden gazeteler zaman zaman farklı boyutlarda, hatta farklı renklerde kâğıtlarda yayımlanır. Küçük tirajlı çoğu gazete yayını durdurur. Örneğin II. Meşrutiyet'in ilk yılında (1908) Anadolu'da toplam 36 yeni süreli yayın ortaya çıkmışken, I. Dünya Savaşı ortalarında (1915-16) bu sayı dörde kadar geriler.

1911-1922 yılları arasında, yani Cumhuriyet'in ilânına kadar Erzurum'da yayımlanan süreli yayınların sayısı şimdiki tespitlerimize göre beştir. Bunlar, 1911 yılında yayımlanan *Bingöl-Necat* ve *Sadâ-yı Şark* ile 1912'de *Fârık*, 1913 yılında yayımlanan *Albayrak* gazetesi ve *Mektep Duyguları* dergisidir. Maalesef bunlardan ilk üçü hakkında da ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.

Balkan Savaşı yıllarında başlayan *Albayrak*'ın yayın faaliyeti, Millî Mücadele yıllarında da etkisini artırarak devam eder. Yalnız Erzurum'un değil, bütün Doğu Anadolu, hatta bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinde önemli bir yere sahip olan *Albayrak* gazetesi, ilk dönemde az sayıda yayımlanır. Savaşın yenilgi ile sonuçlanması nedeniyle büyük bir moral çöküntünün yaşandığı bu dönemde *Albayrak*, doğuda yeni fikrî uyanışın bir temsilcisi olarak yayın hayatına atılır.

Erzurum'da faaliyet gösteren basının ulusal edebiyatla olan yakınlığı *Albayrak* gazetesinin çıkışıyla artar. İttihatçı aydınlar okurları motive edici, propagandaya yönelik şiir ve hikâyeler yazarak kamuoyunu etkilemeye çalışırlar. Bu etkileşimde gazetenin sade, anlaşılır bir dille çıkmasının büyük rolü olur. Ayrıca dilde sadeleşme konusunda bilimsel bakış açısıyla yazılan makaleler, millî dil ve edebiyat akımının bölgede güçlenmesini sağlar.

İttihatçılara muhalif olarak doğan Hürriyet ve İtilâfçılar da benzer şekilde basından yararlanır. 1911 yılında yayımladıkları *Sadâ-yı Şark* tanıtım yazısında, gönderilecek edebî ürünlerin dikkate alınıp yayımlanacağı duyurulur. Bu gazetenin de nüshaları bulunmadığı için edebiyatla ne kadar ilgilendiği konusunda fikir sahibi değiliz.

Yine aynı yıllarda yayına başlayan *Mektep Duyguları* adlı dergi ise, Erzurum basınında çıkan ilk dergidir. Erzurum'da öğretmenlik yapan İbnü'r-Reşad Sedad tarafından çıkarılan dergi kültür ve edebiyat ağırlıklıdır. Özellikle lise öğretmenlerinin yazı kadrosunda olduğu dergide, gençlerin aydınlatılmasına yönelik yazılar yayımlanmıştır. Bunun yanında Balkan Savaşı'nın yarattığı faciaya ilişkin şiir ve hikâyeler vardır. Derginin bu yıllarda yaygınlaşan Türkçü fikirleri, genç nesillere edebî yazılar yolu ile aktarması dikkat çekicidir.

B. Cumhuriyet döneminde basın ve edebiyat

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları, en büyük desteğin kendilerine basından geleceğini biliyorlardı. Halkın yeniliklere alıştırılması, yeni devletin esaslarının belirlenmesi yanında; cumhuriyet fikrinin bütün kitleye -özellikle de gençlere- aşılması için basın-yayın faaliyetlerine hız verdiler. Mustafa Kemal'in, daha Millî Mücadele'nin ilk yıllarında *İrâde-i Milliye* (1919) gazetesini Sivas'ta, ardından *Hakimiyet-i Milliye*'yi (1920) Ankara'da kurdurması da bu anlayışın bir sonucuydu.

Cumhuriyetin ilk geçiş yıllarında Erzurum'da yayımlanan süreli yayınların toplamı, şu anki bilgilerimize göre yedi adettir. Bu, yeni yönetimin basına karşı sağladığı kolaylıklar ve ülke içinde görülen bir coşkunun eseridir. Özellikle öğretmenler, yalnız dershâne sıralarında değil, okul dışında da gençlere ulaşmak ve onları aydınlatabilmek için küçük dergiler yayınlama yolunu seçerler. Bu hareketleri ile aynı zamanda Anadolu içlerinde başlayan fikrî uyanışın da ilk örneklerini oluştururlar.

Savaş yılları, gazeteler yanında küçük dergilerde de önemli yankı bulur. Bu yıllarda çıkarılan, *Özdilek* ve *Mektep Duyguları*, sayfaları arasında Balkan felâketine geniş yer ayırırlar. Özellikle öğrencilere yönelik çıkarılan dergilerde şiirler ve hikâyeler yayımlanır. Bunlardan büyük kısmı savaş acılarından muzdarip insanların çilelerini dile getirmek için yazılmıştır. Bu da gösteriyor ki Erzurum basını, çok uzakta bulunmasına rağmen, ülkeyi saran savaşın acılarına ortak olabilmıştır. Edebiyatın kolektif bilinci etkileyen gücünden yararlanarak, ülkenin içinde bulunduğu kötü durum karşısında tepkilerini dile getirmişlerdir. Ayrıca, bu dönemdeki edebî yazılarda Osmanlıcılık ve İslâmcılık akımının etkili olduğu görülmektedir.

Tanzimatla başlayan eski-yeni ikilemi, Osmanlı mirasının reddi ile çağdaşlaşma yolunda kesin kararların alındığı bir sürece girer. 1920'li yıl-

lar, aynı zamanda içinde bulunduğumuz Cumhuriyet döneminin de başlangıcını oluşturur. İlk yıllarda Cumhuriyet'in coşkusuyla gelişen ulusal basın hareketleri, öğretmenlerin katkılarıyla Erzurum'da gelişme sürecine girer. Bu yıllarda, görevle Erzurum dışından gelen Ahmet Hamdi Tanpınar, Şevket Süreyya Aydemir gibi edebiyatçılar ilk edebî ürünlerini buradaki küçük dergilerde yayımlarlar.

Bu nedenle 1923-1927 yılları arasında çıkarılan okul dergilerinde, hareketli bir edebî faaliyete girildiği görülmektedir. Özellikle yeni kurulan devleti destekleyen ve cumhuriyet rejiminin ideallerini öven edebî ürünler yayımlanır. Bu ürünlerde artık savaşın acıları yerini Batılılaşma, bir diğer söyleyişle çağdaşlaşmaya bırakmıştır. Bunun yanı sıra bireysel duyguları ve tabiatın şaire ilham veren yönlerinin de şiirlere konu olduğu görülür. Ayrıca yerel şairler dışında Faruk Nafiz Çamlıbel'den şiirler alınması, Heinrich Heine'ye Jean Moréas'dan şiir tercümelemeleri yapılması, şehirde edebî bir faaliyet olduğunu gösterir. Edebiyat tarihi açısından önemli olan bu gelişme, ne yazık ki sonraki yıllarda sürdürülemez.

Edebiyat yoluyla, sosyal anlamda şehirde değişiklikler görülür. Örneğin, kesik saç modasının bayanlar arasında yaygınlaşması şiirle tanıtılır. Erzurumlular'ın "tanko" diyerek eleştirdikleri asrileşen insanlara tepki gösterilmemesi istenir. Doğal olarak bu bir zihniyet değişimine işaret etmektedir. Türk kızlarının, yeni saç modasını benimsemeleri övücü bir şekilde anlatılır. Kıyafetle başlayan bu değişimde Cumhuriyet kadınları, havalarda uçuş ve Avrupa'ya ulaşma isteklerini şöyle dile getirir:

Moda

Kesik saçın modası,

Geldi bizim yörelere,

Her kızın var arzusu,

Dibinden saçını kesmeye

Biz ki asrî kızlarız,

Şabka giydik serâser

Bir siyakda gezeriz

Bütün kızlar hep beraber

Emelimiz var teyyarede

Gök yüzünde gezelim

Acep ne var seyyarede

Avrupa'ya yetişelim

(Hidayet, *Özdilek*, nr. 24, 24 Şubat 1926: 8)

Yine bu yıllarda çıkan dergilerde, o zamana kadar sözlü edebiyatta söylenegele bazı şarkı, türkü ve manilerin de yazıya geçirildiği görülür. Z. Fahri Fındıkoğlu'nun Erzurumlu şairler hakkında hazırladığı biyografik bilgiler, kitap hâlinde yayımlanmadan önce *Muallimler Birliği* dergi-

sinde tefrika edilir. Bu tarz girişimi, Tanzimatla başlayan halka yönelişin ilk yerel örnekleri arasında saymak gerekir. Bu iki dergiyi takiben 1926 yılında, *Bizim Gazata* ve *Türk Çocuğu* adlı iki yeni dergi yayıma başlar. Yukarıdaki dergiler gibi öğretmenlerin öncülüğünde çıkan her iki dergide, yine eğitim ve kültür ağırlıklı yazılar yayımlanır. *Bizim Gazata*, hem yayımladığı Atatürk resimleri, hem de yazıları ile gençlere yönelik yeni ideallerin bir kaynağı olur.

1927 yılında yayımlanan *Karyuvası* ve *Şen Yayla* mecmuaları da diğer dergilerle benzer şekil ve içeriğe sahiptir. Hedef okur kitlesi olarak gençler seçilmiştir. Eğitim, kültür ve edebiyat ağırlıklı olan dergilerden *Karyuvası*'nda bazı anketler ve bilmece yayımlanarak, okurla bir iletişim kurulması yoluna gidilmiştir. Şehirde bulunan bazı özel kuruluşların bu dergilerde reklâmlarının yayımlanması da yerel basın-yayın faaliyetleri açısından bir yeniliktir. *Şen Yayla*'nın imtiyaz sahibi tanınmış yazarlardan Şevket Süreyya [Aydemir] olması, o dönemde Erzurum'a gelen aydınların şehirde boş durmayıp yayıncılıkla ilgilendiğini göstermektedir.

Harf devriminden sonra uzun yıllar basın faaliyetlerinin durması, edebî faaliyetleri de etkiler. Yerel şair ve yazarlar ürünlerini yayımlayamazlar. Bunun etkisi uzun süre devam eder. Nihayet 1940'lardan itibaren, devlet desteğiyle yeni gazete ve dergilerin yayıma başlamasıyla birlikte, edebî canlılık geri dönmeye başlar. Bu yıllarda çıkan dergi ve gazetelerde, yerel konuların işlendiği edebî ürünler yayımlanır. Örneğin Halkevleri'nin öncülüğünde çıkarılan *Yayla Dergisi*, cumhuriyet ideallerini savunan, yerel edebiyatçılara sayfalarında yer verir.

Bunun ardından gelen tek parti döneminde basın yeterince gelişemez. Bunun bir nedeni harf devrimi ise, diğeri de -en az onun kadar önemli olan- tek parti iktidarının baskıcı yönetim anlayışıdır. II. Dünya Savaşı'nın yarattığı tedirginlik ortamında, Cumhuriyet Halk Partisi iktidarda kalabilmek ve ülkeyi olası bir savaş tehlikesinden kurtarmak için yönetimde kontrolü ön plâna çıkarır. Bu da doğal olarak ülkedeki demokratik açılımları engeller ve basın normal gelişimini sürdüremez.

Türk basınında gerçek uyanış ve canlanma çok partili demokratik hayata geçtikten sonra gerçekleşir. Bu siyasal değişim basını olumlu yönde etkiler. Erzurum basını yaşadığı uzun durağanlığı, 1946 yılı sonlarında yaşanan çok partili döneme geçişle terk etmeye başlar. 1960 yılına kadar geçen on dört yıl, Erzurum basınında en fazla süreli yayının ortaya çıktığı dönemdir. Bu atmosfer içinde, 1946-1960 yılları arasında, Erzurum'da

toplam 41 süreli yayın çıkar. Maalesef edebiyat ve kültürle alakalı olanların sayısı oldukça azdır: *Hür Söz* (1955) gazetesi, *Karasu Kenarında* (1958), *Yakutiye* (1959) dergileri bunlar arasında yer alır. Özellikle *Hür Söz* günlük bir gazete olmasına rağmen sayfalarının bir kısmını edebiyat ve sanata ayırmıştır. Yerel yazarlar dışında aralarında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mümtaz Turhan, Mehmet Kaplan gibi isimlerin de bulunduğu öğretim görevlilerinin yazılarını da yayımlar.

1960 darbesinin ardından askerî yönetim bir müddet sonra yerini sivil yönetime terk eder. Dolayısıyla siyasî ve sosyal alanda yeniden bir özgürlük dönemi yaşanmaya başlanır. Ancak hem askerî darbenin gölgesi, hem de bu yıllarda artan ideolojik kampaşmalar bu özgürlüğün boyutlarını daraltır. Özellikle üniversite gençleri arasında yaygınlaşan fikrî bölünme, zamanla yerini silâhlı çatışmalara bırakır ve basın da bundan olumsuz yönde etkilenir. Bu yıllarda Erzurum'da bir yandan *Hür Söz*, *Milletin Sesi*, *Doğu Ekspresi*, *Aziziye* gibi günlük gazeteler yayımlanırken; öte yandan siyasî fikirlere hizmet için çıkarılan *Ülküdaş*, *Büşra*, gibi dergilerin sayısı artar.

1970'li yıllar, siyasî belirsizlikler yanında aynı zamanda ekonomik çöküntünün de yaşandığı yıllar olur. Ardı ardına kurulan koalisyon hükûmetleri, fiyat ayarlaması adı altında, ilk zamları, kâğıt ve mürekkep gibi basın için gerekli olan temel malzemeler üzerine yaparlar. Zamlar gazetelerin sık sık fiyatlarını artırmasına neden olur. Bu aynı zamanda halkı gazete okumaktan soğutan önemli bir faktördür. Yine aynı yıllar, İstanbul ve Ankara basınının doğu pazarını keşfetmesine de sahne olur. Ulaşımdaki yetersizlikler nedeniyle gününde gelemeyen İstanbul gazeteleri, birkaç gün sonra bile olsa, Erzurumlu okurun eline geçmeye başlar. Özellikle şehrin muhafazakâr yapısı nedeni ile *Tercüman* gazetesi başta olmak üzere, diğer İstanbul gazeteleri büyük miktarda satışlar gerçekleştirirler. Bir noktada bu, yerel basının okunma oranını azaltır. Ancak, İstanbul basınının Doğu Anadolu, özellikle de yerel haberlere fazla yer vermemesi, şehirdeki basının yine hayatta kalmasını sağlar.

Bu gelişmelere ek olarak, 1973 yılında Erzurum'da televizyon yayınları başlar. Bu belki de iletişim alanında Erzurum halkının gördüğü ilk büyük mucizevi değişimdir. Büyük kahvehaneler kısa zamanda birer televizyon edinerek bu imkândan halkı yararlandırma yoluna giderler. Zengin aileler de evlerine televizyon almakta gecikmezler. Artık gazete okumak, çok zaman gerektiren, yorucu bir iş hâlini almaya başlar. Zaten şifahî kül-

türle beslenen, geleneksel bir toplum olması sebebiyle halk için televizyon hem eğlence, hem haber, hem de kültür edinme vasıtasıdır. 1970-1980 yılları arasında şehirde çıkan edebiyat ağırlıklı yayınlar arasında *Adımlar* (1970), *Yağmur* (1977), *Büşra* (1978), *Meşale* (1979), *Vahdet* (1979) gibi dergileri sayabiliriz. Bunlar siyasî eğilimli bir edebiyat ve fikir politikasını benimsemiş, üniversiteli gençler veya öğretim üyeleri tarafından hazırlanan kısa ömürlü yayınlar olarak karşımıza çıkarlar.

12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra yerel basın sıkıntılı günler geçirmeye başlamıştı. Zira sıkıyönetim baskı öncesi ve sonrası ağır bir sansür uyguluyordu. Dolayısıyla marjinal fikirlerin veya ilgi çekecek eleştirilerin gazetelerde yayınlanması mümkün olamaz. Bu nedenle yerel basın, yaygın basının çoğunda görüldüğü gibi, idare-i maslahatçı bir hava içerisinde yayın sürdürerek, kendini olası tehlikelerden koruma yolunu seçer. Bütün gelişen baskı teknolojisi ve kültürel birikime rağmen 1980-1990 arasında şehirde az sayıda yeni süreli yayın çıkabilir:

1980: *Ferman, Köz*

1981: *Dergâh, Gönül*

1982: *Genç Kuşak, Kardaş Edebiyatlar*

1985: *Elif, Sancak*

1987: *Hüma Kuşu*

1989: *Mina*

Özellikle *Köz* dergisinde halk edebiyatının akademik çerçevede ele alındığı görülür. *Kardaş Edebiyatlar* ise daha çok Türk dünyasına yönelik bir yayın politikasına sahiptir.

Siyasal tartışmalar ve dalgalanmalar içinde 1990'lı yıllarda yaşanan en önemli gelişme, elektronik medya alanında görülen ilerlemedir. Yönetimin teşvikleri ile Erzurum'un da içinde bulunduğu bütün ülkede özel radyo ve televizyon istasyonları kurulmaya başlanır. Bu yalnız Erzurum'un değil, bütün Türkiye'nin yaşadığı ilk büyük demokratikleşme atılımıdır. Artık gazeteye güçlü bir rakip çıkmış ve teknolojik alt yapıyı hazırlayan herkes, yayıncılıktan anlasa da anlamasa da, bir radyo istasyonu kurmaya başlamıştır.

Yine bu yıllar içerisinde bilgisayarla başlayan masa üstü yayıncılık birkaç yayın evinin açılmasını ve süreli yayınların daha kolay dizilip basılmasını sağlar. Bu da hâliyle kültür ve edebiyat dergilerinin sayısında bir

artışa sebep olur. Söz konusu yıllarda yayımlanan dergilerden bazılarının isimleri çıkış yıllarına göre şöyledir:

1991: *Karçıçeği, Nene Hatun*

1992: *Palandöken, Talebe, Tohum*

1993: *Kalem ve Onur, Kırkgöze*

1994: *Kilim*

1996: *Cemre*

1997: *Gönülden Gönüle Sesleniş, İkra*

Özellikle bu yayınlar arasında İslâmcı bir edebiyat anlayışını yaymaya çalışan dergilerin varlığı göze çarpar.

135 yıllık bir öyküyü oluşturan bu tarihsel gelişimin ardından, Erzurum basınının edebî niteliğini belirlemek için daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardır. Bunu ilerde yapılabilecek geniş kapsamlı araştırmalara bırakarak, Erzurum'da oluşan aydın edebiyatının hangi çevrelerde geliştiğini göstermeye geçebiliriz.

III. Yakın Dönem Aydın Edebiyatı

Aydın edebiyatı diye adlandırdığımız ve yakın dönem içinde etkisini ve işlerliğini sürdüren edebî oluşumlar Erzurum'da üç farklı koldan gelişmiştir. Bunları farklı edebî çevreler şeklinde göstermek mümkündür.

A. Basın çevresi

Basın okuyucuyla yalnız haber, makale veya köşe yazıları yolu ile iletişim kurmaz. Dil ve dile dayanan yazılı ürünler -ki bunun başında edebî yazılar gelmektedir- basın için önemli kaynaklardır. Yukarıda da temas edildiği gibi Tanzimat döneminden başlayarak basın çevresi edebiyatla birlikte gelişimini sürdürmüştür. Özellikle çok partili hayata geçişten sonra süreli yayınlarda edebiyatla ilgili sayfaların arttığı görülür. Yine, şehrin dokusuna uygun olarak mizah edebiyatı da ayrı bir tarz olarak varlığını sürdürür. Bu dönemi ana çizgileri ile şöyle inceleyebiliriz.

1950-70'li yıllarda çıkmaya başlayan *Hür Söz, Milletın Sesi, Doğu Ekspresi* gibi gazeteler, ağırlıklı olarak günlük olaylardan bahsetmelerine rağmen, belirli sayfalarını kültür ve edebiyata ayırırlar. Yayımlanan edebî ürünlerin çoğunda Erzurum tarihine göndermeler yapılır. Her yıl çoşkuyla kutlanan kurtuluş şenliklerini anmak ve gençlere yansıtmakta şiirin etki-

leyici gücünden yararlanılır. Bunda da doğal olarak kollektif bilinci etkileyecek kodlar kullanılır. Örneğin vatan, millet sevgisi, namus ve din duygusunun önemi sıkça vurgulanır.

Yine bu dönemde çıkan dergiler şunlardır:

1958: *Karasu Kenarında, Saksagan*

1959: *Tarih Yolunda Erzurum*

1960: *Gıdık*

1964: *Hareket*

1966: *Kahramanların Sesi Nene Hatun*

1967: *Kümbet*

1970: *Adımlar*

1977: *Yağmur*

Bu dergiler incelendiğinde yerel edebiyatın niteliği hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür. Öncelikli olarak şiir ve hikâyelerde Erzurum merkezli bir kültürel esinlenme göze çarpar. Örneğin, Bülent Başkirt aşığıdaki şiirinde, yerel kadın adı olan Heno'yu dizeleri arasında işler. Yerel sözcüklerin şiirlerde ve hikâyelerde kullanılması daha sonraki dönemlerde artarak devam eder.

Henom'a şiirler

Gülüşün huzur, yürüyüşün naz

Ellerin beyaz beyazdı

Güzel olmasına güzel değildin ama

Tatlıydın, Henom hoştun

Eşin azdı...

Ezilmiş gül yaprağı gibiydin

Solgun... halsiz...

Kulaklarımda sesin...

Halbuki daha geçen yazdı

Tatlıydın, hoştun Henom.

(*Karasu Kenarında*, nr. 1, Haziran 1958: 4)

Bu yıllarda basında yayımlanan edebi yazılar arasında çevirilerin de önemli yer tuttuğu görülür. Gandhi, Ernest Hemingway gibi tanınmış simaların yazıları çevrilip yayımlanır. Dönemin edebiyatına yansıyan konular arasında, modern medeniyet, gelenekleri yorumlama, işsizlik, mah-

rumiyet ve kültürel geri kalmışlık üzerinde durulur. Bunun yanında, tarihin zenginliklerine giderek, geleceğe daha güçlü bakma gibi hedefler okura sunulur. Edebiyatı gençlere sevdirebilmek için şiir ve hikâye yarışmaları düzenlenir. Burada ödül alanların kalem denemeleri dergilerde yayımlanır.

Daha önce değinildiği gibi basına yansıyan edebî ürünlerde özellikle yöresel dil farklılığından da yararlanılır. Kısa süre yayımlanmalarına rağmen *Saksâğan* ve *Gıdık* adlı yayınlarda, dilin mizah unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir. Bir grup gazetecinin çıkardığı tek yapraklık *Saksâğan*'da hem Erzurum'un geri kalmışlığı, hem de Ankara'nın vurdum duymaz tutumu mizah yoluyla eleştirilir. Bunun güzel bir örneğini aşağıdaki metinde görmek mümkündür:

S e l â m

Yağlı kuyruklu etlere, karaborsa biletlere, devletin resmi kâğıdıyla yapılan husûsi davetlere, bakımsız memleketlere selâm.

Beşikteki balaya, hem gurbete hem sılaya, hem gedaya hem baya, ramazanda tombalaya selâm.

Kahvelerde garsonlara, hem bunlara hem onlara, külüplerde kumarlara, hem yarlara hem ağyara, köşebaşlarına işeyen davarlara, tazminatlı davalara, iyi giden havalara, susuz kalan kovalara selâm.

Şu hayatın bezmesine, eski pestil ezmesine, âşıkların gezmesine, sinemacı Refik'in çizmesine selâm.

Boynuzluya kuyrukluya, maviliye sarılıya, partisize partiliye, pırtısıza pırtılıya, saygısıza saygılıya selâm.

Yeşilkent Pastahanesi'nde Şükrü'ye, Merkez Postahanesi'nde Lütfü'ye, Hastahane'de Fikri'ye selâm.

Ankara'da korsana, Erzurum'da Kor Hasan'a selâm.

Vealeykûme's-selâm diyenlere de bir daha selâm. Ves-selâm.

Bu kısa, fakat çarpıcı yazıdan da anlaşılacağı gibi, o dönemde yaşanan sosyal adaletsizlikler, Erzurum'un su sorunu, partili-partisiz çekişmeleri, insanların farklı kamplara bölünmesi ve korsan olarak nitelendirilen Ankara'daki yöneticilere göndermeler yapılmaktadır. Erzurum'un kalkınma sorunu ve şehirdeki monoton hayat değişik şiirlerde espirili bir şekilde dile getirilir. Aslında bu tür örnekler, çok espritüel olan yöre halkının bu potansiyelinin gerçek anlamda değerlendirilemediğini göstermektedir.

Cumhuriyet döneminde, yerel basına edebî yazıları ve şiirleri ile katkıda bulunanların sayısı bir hayli fazladır. Bunlar arasında şu isimleri sayabiliriz:

Cevat Dursunoğlu, Müştak Sıtkı Dursunoğlu, Kemalettin Kamu, Sadettin Akatay, İhsan Coşkun Atılcan, Altan Çiloğlu, Selahattin Daloğlu, Hüseyin Durak, Rıza Ümit, Osman Arı, Halit Ziya Yavuzer, Akdemir Akmut, Muhdes Fırat, Nejat Ünal, Refik Durbaş, Özkan Mert, A. Vahit Yıldırımlar, Cahit Koytak, Fahrettin Tüzün, Mehmet Gökalp, Fahrettin Gülseven, M. Cemal Kırzioğlu, Hüseyin Kotan, İlhami Çiçek, Mustafa Mansuroğlu, A. Nihat Polat, Yaşar Bayar, V. Nafiz Aksu, H. Hadi Kadioğlu, Nurullah Genç, Yalçın Bayar, Şaban Abak, M. Hanifi İspirli, Mehmet Taştan, Orhan Ceylan, İsmail Bingöl, Zekiye Çomaklı...

Burda isimleri sayılan şair ve yazarlardan bir çoğu Erzurum'da doğup büyümüş ve eserlerini yine bu şehirde vermiş insanlardır. Şüphesiz ki bunlar dışında yer alanlar da vardır. İleride yapılacak daha geniş araştırmalarda bunlara da yer verileceğini umarız.

B. Üniversite çevresi

Basın gibi üniversite de edebî gelişimde ön plâna çıkan çevrelerden biridir. 1957 yılında kurulan Atatürk Üniversitesi, öğretim üyeleri ve öğrencileri vasıtasıyla Erzurum'daki edebî hayatı olumlu şekilde etkiler. Çıkarılan edebî dergilerde yayımlanan şiirler, hikâyeler, edebî yazılar ve araştırmaların büyük bir bölümü üniversite mensuplarına aittir. Ancak bu yayınlarda, edebî faaliyetlerin siyasî ortamdan etkilenecek belirli ideojilerin etkisi altında kaldığı görülür.

Bilindiği gibi 1960'lı yıllar aynı zamanda siyasî kamplaşmaların da arttığı bir dönemdir. Bu nedenle edebiyatçılar görüşlerini benimsedikleri dergilerde, ideolojilerine göre edebî faaliyette bulunurlar. 1964 ortalarında çıkan *Hareket* dergisi İslâmcı akımla gelişen edebî ürünleri sayfalarına taşır. *Kümbet*, *Adımlar* ve *Yağmur* dergileri aşırı Batılılaşmaya karşı koyan ve Anadoluculuk fikrini taşıyan edebî ürünleri yayımlarlar. Bu yıllarda,

* Bu şair ve yazarlardan bir kısmının biyografileri için bk.: Hasan Ali Kasır, *Erzurum Şairleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları (Erzurum Kitaplığı), 1999.

politik edebiyat gittikçe güçlenir. Şehrin siyasal yapısına uygun olarak, daha çok millî edebiyat çizgisinde bir yayıncılık yapılır. 1982 yılında yayına başlayan yukarıda değindiğimiz *Kardaş Edebiyatlar*, Orta Asya'daki Türklere -özellikle Azeriler- yönelik edebî ürünler yayımlarlar. Derginin editörü Yavuz Akpınar'ın ve yayın kurulunun akademisyenlerden oluşması, Türk dünyası edebiyatının Erzurumlu okurlarca tanınmasını sağlar. Şiir, hikâye yanında dil ve edebiyat tarihiyle ilgili ürünlere bolca yer verilir.

Atatürk Üniversitesi mensuplarının şehirdeki edebî faaliyetleri daha çok genç kuşaktan akademisyenler arasında yoğunluk kazanır. Edebiyatı sanat ve estetik boyutuyla algılayıp, edebî eserler üretenler arasında Nurullah Genç, Tacettin Şimşek, Hüseyin Alacaatlı, Selami Ece, Rıdvan Canım, Ali İhsan Kolcu, Abdulkerim Dinç gibi isimleri sayabiliriz.

Tarihî ve kültürel zenginliği yanında, bir üniversite kenti olması bakımından Erzurum, her zaman edebiyat ağırlıklı dergi çıkarmaya uygun ortama sahiptir. Ancak, siyasî kamplaşmalar ve dağıtım organizasyonundaki eksiklikler dolayısıyla bu işler istenildiği gibi yapılamaz. Bazı yayıncıların özel desteğiyle arada bir öğrencilerin çıkardığı edebiyat dergileri kendini gösterir. Bunlar arasında son yıllarda çıkan *Mina* (1989), *Karçiçeği* (1991), *Palandöken* (1992), *Kalem ve Omur* (1993), *Kilim* (1994), *İkra* (1997) gibi dergileri sayabiliriz.

Günümüzde üniversite çevresinde yer alan edebiyatçılar arasında Nurullah Genç yayımladığı romanlar ve şiir kitaplarıyla yalnız Erzurum'da değil bütün Türkiye'de tanınan bir edebiyatçıdır. Aşağıya aldığımız şiirinde Genç'in duygu yoğunluğunu görmek mümkündür:

Biraz

Gecedir biraz...

Dehlizlerde kaybolan,

Lambaların aydınlanma çağıdır.

Kiremit dudaklı yalnızlığımın,

Rüzgârlı şafağında

Bana yürümeyi öğreten sular

Çokça ağlamayı, biraz gülmeyi,

Kinsiz yaşamayı, kansız ölmeyi

Bana büyümeyi öğreten sular...

Kalbim incedir biraz...

Gölgelerden sakınır çocukları

Baktığı her aynada

Yeşil görmeyi sever

Her seher gökleri taşıyıp

Şehre umutla girmeyi sever...

Sararıp solan

Aşkın uyanma çağıdır...

(Nurullah Genç, *İkra*, nr. 1, Ocak 199)

Yine imaj ve çağrışım bakımından zengin şiirler kaleme alan Tacettin Şimşek, özellikle Divan şiiri tadında dizeler yayımlamıştır. Aynı zamanda bir divan şiiri araştırmacısı olan Şimşek, bir şiirinde artık sıradan bir hâlâ gelen ölüm temini şöyle işlemektedir:

Hiç böyle ölmedik

*Hiç böyle ölmedik biz
Ölüm saymadık bu tür ölümleri
Hani biz
Kalbinin incecik bir yanı dağlı
Cehennemî bakışlarla yanık
Acıya yenik savaşıldık
Kendi çapımızda çılgın sürekli
Ölümü sevimli kıldık
Hiç böyle ölmedik biz
Ölüm saymadık bu tür ölümleri*

*Oysa hâlâ
Ellerinde kevsir taşır annemiz
Annemizin ayak izleri cennet
Yasak meyveleri göz uçlarımızda
Sonra yine tavus efsaneleri
Şimdi Babil'de tut ki cehennemiz
Hiç böyle ölmedik biz
Ölüm saymadık bu tür ölümleri...
(Palandöken, nr.9, Ağusto*

Bir diğer akademisyen olan A. İhsan Kolcu yayımladığı *Aşkın Rengi Kırmızıdır* (1999) isimli şiir kitabında lirik şiirin canlı ve etkileyici örneklerini bir araya getirmiştir. Kitaba adını veren şiirin bir parçası şöyledir:

*aşkın rengi kırmızıdır
sana yaman bir veda hazırladım
hançer gibi kalbinde duracak sevdam
ve seni sayıklayan bileklerimden
ölümcül bir ihanet sunacağım kendime
bir damla hasretim akmayacak yüreğime...⁷*

⁷ Ali İhsan Kolcu, *Aşkın Rengi Kırmızıdır*, Ankara: Sam Yayınları, 1999.

C. Eğitimciler çevresi

Akademisyenler dışında Erzurum'un yerel kültürünü bilen aydınlar, özellikle eğitimciler de şehirdeki edebî faaliyetlere katkıda bulunmaktadır. Bu faaliyetlerin merkezinde belirli çevreler ön plâna çıkmaktadır. Gençlerin yoğun olarak tercih ettikleri farklı kültür çevreleri arasında 1938 yılından beri faaliyetini sürdüren Hemşin Pastahane'sini sayabiliriz.⁸ İstanbul'daki edebiyat çevreleri arasında yer alan Lebon, Nisuaz, Meserret vs. pasta ve kahvehaneleri gibi Hemşin, yalnızca pastahane olarak ünlenmemiş; aynı zamanda edebî ve kültürel faaliyetlerin yapıldığı bir merkez konumunu kazanmıştır.

Özellikle 1960-1980 yılları arasında Cumhuriyet Caddesi'nin ortasında yer alan Hemşin, şehrin ileri gelen aydınları, üniversite çevresi ve eğitimciler için kültürel alışverişin yapıldığı önemli bir merkezdir. İsmail Usta ve Hatem Emi isimli iki yerel aydının yaptığı tarih-edebiyat sohbetleri ve yorumları yalnız gençler değil, bu alanlarla ilgilenen akademisyenler için de yararlı olur. Ardından gelen Ali Karaavcı, Önder Güvener, Yılma Durak gibi isimler ise felsefe, edebiyat ve politika arasında önemli bir kuşağı oluşturur. Akşam başlayıp sabahlara kadar süren sohbetlerde yalnız Türk değil, Doğu ve Batı kültürünün önemli temsilcileri de tartışma konusu yapılır. Gelenlerin Freudcular, Nietzscheciler, Kafkacılar, Marksçılar, Gökalkçiler vs. olmak üzere görüşlerine göre birbirinden ayrılırlar. Özgür bir tartışma ortamının yer aldığı Hemşin, bütün siyasal ve ideolojik kamplaşmalara rağmen bu özelliğini uzun yıllar sürdürmeyi başarır. Günümüzde özellikle üniversite gençlerinin uğrak mekânı olan Hemşin'de bazen edebiyat sohbetleri yanında, canlı musikî örnekleri de verilmektedir. Zaman içinde genç kuşak edebiyatçılar yetiştiren Hemşin'den eğitimci edebiyatçılar da oldukça yararlanırlar.

Bunlardan bazıları akademisyenlerle birlikte çıkardıkları dergilerde şiirler, öyküler ve denemeler yayımlarlar. Bunlar arasında Halûk Güçlü,

⁸ Hemşin'in şimdiki sahibi ve işletmecisi olan Nâil Orhon, 1940 yılında Erzurum'da doğdu. Dedeleri Hemşin'den gelip Erzurum'a yerleşmişler. 1938 yılında babası Hüseyin Efendi, Hemşin isimli küçük bir pastahane açmış. Sonraki yıllarda Nâil Usta pastahaneyi büyütüp geliştirmiş. Eskiden Cumhuriyet Caddesi'nde bulunan pastahane, şehrin ileri gelenlerinin, entelektüellerinin ve üniversite gençlerinin uğrak yeri hâline dönüşür. Bir ara kapanan pastahane, 1993 yılında şimdiki yerine taşınır ve faaliyetini devam ettirir. Hâlen etkin bir kültür merkezi konumunda olan Hemşin, UNESCO tarafından hoşgörü ödülü ile ödüllendirilmiştir.

Mustafa Kutlu, M. Emin Alper, Hanefi İspirli, Mucip Kına, Vedat Aydın, Şahin Torun, Çetin Alpagut gibi isimleri sayabiliriz. Yakın dönemde çıkan dergilerde bu edebiyatçıların şiir veya öykülerine rastlamak mümkündür.

Daha çok bireysel duygu yoğunluğu taşıyan şiirler kaleme alan ve yayımlanmış bir şiir kitabı bulunan Emin Alper aynı zamanda Erzurum'un yerel kültürünü iyi bilmesiyle de dikkat çeker.⁹ Şiiri ideolojiden sıyırması, his ve duygunun yansıtıcısı olarak kullanması bakımından Emin Alper başarılıdır. Diğer şiirlerinde de benzer başarıyı sergilemiştir. Necip Fazıl'ın mistisizmiyle Ahmet Haşim'in sembolizmini birleştiren şair, hayal aleminin zenginliğini sözcüklere taşıyabilmiştir. Aşağıya bir kısmını aldığım *Ağıt* adlı şiirinde, şair Erzurum'a şöyle seslenmektedir.

*Bu akşam
sen ve ben-yalnız ikimiz
körkütük hasret kesilmişiz
seni seyrediyoruz yüzyılların ötesinden
şimdi...
yüreği gurbet olan
ve yaşamak kadar büyük bir yalan
bir zamanın yabancısıyız
hangi uzak rüyanın sancısıyız erzurum...*

Erzurum'daki edebiyat faaliyetleri, elbette yukarıda anlatılanlar kadar değildir. Özellikle roman, hikâye ve tiyatro alanında eser vermiş bazı yazarların da varlığı bilinmektedir. Örneğin, Selahaddin Turgay Daloğlu, Nurullah Genç, Talat Uzunyayla gibi isimler bunlar arasında ilk akla gelenlerdir.¹⁰ Ancak, araştırma sınırlarının dar olması yüzünden şehirdeki

⁹ M. Emin Alper, *Ölmek için Yürüyüş*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1995.

¹⁰ Gazeteci-yazar Selahaddin Daloğlu, şehirde yaşadığı yıllarda basın kadar edebiyatla içli dışlı olmuştur. Kıt imkânlarla yayımladığı trajedi ve romanlarla adından söz ettirmiş ve gençler arasında saygın bir konuma yükselmiştir. Yazdığı tiyatro eserleri ve romanlarından birkaçını örnek olarak gösterebiliriz. Tiyatroları: *Üçüncü Yurdun Karnavalı*, İstanbul: Dilara Yayınları, 1985; *Deniz-Şarap-Kitap*, Ankara: Gurbet Yayınları 1976; *Hamalların Dramı*, Ankara: Gurbet Yayınları, 1977. Romanları: *Çıtri*, Ankara: Doğuş Yayınları, 1978; *Fatsa'da Beş Adam*, Ankara: Gurbet Yayınları, 1981; *Lunapark İnsanları*, İstanbul: Dilara Yayınları, 1984.

Nurullah Genç ise, şiir yanında romanları ile de tanınan bir yazardır. Kaleme aldığı romanlar arasında şu eserler görülür: *Tutkular Keder Oldu*, 2. bs., İstanbul: Timaş Yayınları, 1988.

edebî hayat genel çizgileri ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sayılan isimler dışında kalan ve bir zamanlar şehrin edebî kültürüne katkı sağlayan insanların da var olduğu muhakkaktır. Bunların ilerde yapılacak daha geniş çalışmalarla ortaya konulacağını umuyoruz.

S o n u ç

Bu araştırma göstermektedir ki Erzurum'da, yerel sınırlar içinde kalmış, nispeten kapalı bir edebiyat etkinliğinden söz etmek mümkündür. Ancak, bu kapalılıkta yerel aydınların rolü fazla değildir. Yıllardır edebiyatı belirli merkezlerle sınırlayan yanlış bir kültür politikasının da bunda etkisi vardır. Örneğin, edebiyat tarihleri incelendiğinde, Anadolu'daki edebî faaliyetlerden hiç bahsedilmediği görülür. Dar görüşlü bir tarih anlayışıyla İstanbul dışında bulunan şair veya yazarlar yok sayılmışlardır. Bu da hemen her alanda olduğu gibi, aynı ülke vatandaşı olduğu hâlde, kültürel anlamda birbirinden kopuk kitlelerin doğmasına neden olmuştur.

Modern iletişim araçlarının artması ve basın-yayın hareketlerinin gelişmesiyle bu olumsuzluğun ortadan kalkması beklenmektedir. Anadolu insanı ürettiği edebî ürünlerle ulusal kültür içinde hakettiği yeri almaya çalışmalıdır. Bu noktada, Erzurum gibi kültür şehirlerinde bulunan aydınlara büyük görevler düşmektedir. Ayrıca yeni edebiyat ve kültür tarihi yazacak insanlara da belirli merkezlere takılıp kalmama gibi bir sorumluluk yüklenmektedir.

Erzurum, kuşkusuz Türk kültürünün abidevî şehirlerinden biridir. Bu nedenle ünlü yazar A. Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir* adlı eserine Ankara, Bursa, İstanbul, Konya ve Erzurum'u almıştır. Dikkat edilirse, Erzurum dışındaki şehirlerin tamamı, Anadolu'da kurulan Türk devletlerine başkentlik yapmışlardır. Yazar, Erzurum'u bu şehirler arasına alarak, kültürel anlamda şehre bir başkent niteliği kazandırmıştır.¹¹ Tanpınar'ın Erzurum'u anlatmak için kullandığı ifadeler, yazarın şehre hangi gözle baktığını göstermektedir:

Erzurum Türk tarihine, Türk coğrafyasına 1945 metreden bakar. Şehrin macerası düşünülürse, bu yükseklik daima göz önünde tutulması gereken bir şey olur. Malaz-

¹¹ Orhan Okay, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997, s. 217.

girt zaferinin açtığı gedikten yeni vatana giren cedlerimiz ilk fethettikleri büyük, merkezî şehirlerden biridir.

Tarihimizin ikinci dönüm yerinde, Milli Mücadele'nin ilk temeli gene Erzurum'da atılır. Her şeye rağmen hür, müstakil yaşamak iradesi, ilkin bu kartal yuvasından kanatlanır. Atatürk, Erzurum'dan işe başlar. Tıpkı ilk fatihler gibi oradan Anadolu'nun içine doğru yürür; oradan başlayarak yurdumuzu, milletimizin tarihî hakları adına yeni baştan fethederiz...¹²

Anadolu'nun diğer şehirleri gibi, Erzurum'un da edebiyat ve kültür alanındaki göstereceği gelişim, Türk kültürünün geleceğinde önemli ölçüde etkili olacaktır. Modernizmin vahşi kuşatıcılığı en açık bir şekilde etkisini kültür alanında göstermektedir. Kültürsüzleşmenin ve kozmopolitleşmenin had safhaya vardığı metropoller dışında, yerel merkezlerin göstereceği direnç, Türk kültürünün devamlılığı konusunda mühim bir gösterge olacaktır.

Aynı zamanda Erzurum gibi sınırlara yakın şehirlerde, Türk kültürünün varlığını devam ettirmesi için özel çaba harcanmalıdır. Bilhassa İran kaynaklı muhafazakâr çizginin şehirde etkinlik kurmaya çalıştığı bilinmektedir. Bu da şehirdeki gelişmeyi engelleyici bir husustur. Tutuculuğun fazla olduğu yerlerde gelişmenin olamayacağı açıktır. Bundan dolayı, Erzurum gibi kültür şehirlerinin, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel anlamda desteklenmesi, güçlendirilmesi gerekmektedir.

¹² Tanpınar, *a.g.e.*, s. 209.

“LITERATURE IN ERZURUM FROM TANZIMAT TO REPUBLIC”

Abstract

Erzurum is one of the important cities in Eastern Anatolia, established some 6000 years ago. Because of the geo-political location of the city, Erzurum has gained considerable political, economic and cultural richness. The city also shows the cultural characteristics of the Central Asia and Caucuses mainly due to the geographic proximity. The early entry of the press and publishing to the city made Erzurum an important center for the written literature. Erzurum is also an invaluable source for oral literature.

This article analyses the literary and cultural developments in Erzurum. Although the study concentrates on the post-Tanzimat period, the earlier developments are also included for completeness. The main concern of the study is the literary circles and the movements in the city, poets and writers and their works on press and publishing. This study on the contrary of the previous studies based on Istanbul-centered literature, takes a different approach and tries to bring the rich Anatolian literature into light.

Keywords

Anatolia literature, press and journalism, circule of literature, Erzurum, cty literature.